

Людмила ПОСОХОВА
(Харків, Україна)

**Європейський досвід
у навчальних практиках
православних колегіумів
України XVIII ст.:
джерелознавчий аспект**

Нова локальна історія сьогодні все більше набирає популярності у середовищі істориків країн пострадянського простору. За останні десятиліття дослідники сприйняли чимало корисних пізнавальних процедур з досвіду західної історіографії. Особливо цінним уявляється опанування українськими істориками й застосування у дослідженнях міждисциплінарних методологічних підходів і дослідницького інструментарію, які відкривають додаткові можливості ведення наукових пошуків із використанням набору методів соціально-гуманітарних дисциплін. Хоча дискусії навколо предмету локальної історії тривають, можна казати про те, що локальна історія, передбачає дослідження не тільки території, «історії місця», але й історії певних співтовариств, сукупностей людей і соціокультурного контексту їх діяльності. Відхід від метанаративу стає можливим через дослідження культурного різноманіття, в тому числі й через дослідження історії міжкультурних зв'язків на рівні локальних співтовариств. «Нова історична наука», як західна, так й віднедавна вітчизняна, все частіше звертається до вивчення історії регіонів, у яких присутні яскраві риси культурного різноманіття. Зацікавлення істориків привертають різні аспекти історії багатопланових культурних смуг, феноменів «культури розмаїття». Досліджуючи подібні проблеми можна досягти перенесення акценту з лінійного історичного метанаративу на локальні соціокультурні середовища. Нова локальна історія у якості об'єкту також нерідко обирає смуги (локуси) активного культурного обміну і контактів. За думкою ряду істориків важливим принципом нової локальної історії, який відрізняє її від традиційного підходу до вивчення місцевої історії є те, що «нова локальна історія сама встановлює об'єкт свого вивчення, він не заданий їй заздалегідь територіальними рамками» [15, с. 26].

Отже, організація досліджень нової локальної історії одразу засновується на певних методологічних принципах. Методологічні підходи, які сьогодні застосовують у межах «нової культурної історії» формулюють виклики й до локальної історії. Постановка дослідницьких завдань передбачає залучення теоретичних досягнень ряду гуманітарних і соціальних наук, междисциплінарних запозичень, концепцій і технологій, які застосовують історики науки, методів соціальної і культурної історії, історії повсякденності, компаративістики, просопографічних методів. Такі завдання з необхідністю вимагають розширення джерельного комплексу, застосування до нього арсеналу названих методів з метою «нового прочитання», «нового погляду», вилучення прихованої інформації.

Цікавим об'єктом дослідження локальної історії можуть стати православні колегіуми України кінця XVII–XVIII ст. (Новгород-Сіверський, Чернігівський, Харківський і Переяславський). Вже сама дефініція «православний колегіум» одразу налаштовує дослідника на необхідність врахування суперечливого характеру цієї освітянської моделі, оскільки в ній присутнє нагромадження змістів, зафіксований синтез зіткнення культурних традицій Західної і Східної Європи. Православні колегіуми України, які виникли на перехресті культур, традицій (культурно-освітніх та церковно-історичних), епох, вмістили в собі глобальні проблеми «короткого XVIII століття». Вони значною мірою створювалися під впливом традицій католицьких (єзуїтських) колегіумів (і університетів) Речі Посполитої, представляючи у цьому сенсі південно-західний вектор руху університету в Східній Європі. Генетичний зв'язок з єзуїтськими колегіумами знайшов втілення у всіх елементах організації та змісту навчання й виховання. Латино-польська університетська традиція, переплавлена у тиглі православних колегіумів, адаптована та видозмінена, впливала на утворення й формувала своєрідне локальне соціокультурне середовище.

Отже, погляд на православні колегіуми України XVIII ст. як унікальні локальні співтовариства надає можливості формулювати нові дослідницькі завдання, які ще на ставилися вітчизняною історіографією. Чи можливо простежити реакцію цих локальних співтовариств на західноєвропейські освітні впливи? Чи можливо виявити шляхи залучення європейського досвіду, як безпосередні, так й опосередковані? Одночасно виникає питання щодо можливості поставити названі дослідницькі завдання до комплексу джерел, який зазвичай використовували задля позначення основних параметрів навчально-виховного процесу, чисель-

ності викладачів і учнів колегіумів, головних віх історії цих закладів, тобто «зовнішньої» історії цих навчальних структур?

Уважаємо, що застосування при аналізі комплексу джерел з історії православних колегіумів досвіду, накопиченого в межах перш за все історії повсякденності та компаративістики, й погляд на навчальні заклади як осередки утворення і існування локальних співтовариств, надасть новий імпульс до вивчення історії освіти і культури в Україні в цілому. Існують всі підстави стверджувати, що дослідження зовнішньої історії навчальних і культурних осередків в Україні, які проводилися традиційними усталеними методами роботи з історичними джерелами, вичерпали свій потенціал й давно зайшли у глухий кут.

Можна навести декілька прикладів, які підкреслюють, що дослідження джерел з метою реконструкції повсякденних навчальних практик таких закладів, цілком назріли. Так, в українській та російській історіографії, при дослідженні текстів різного спрямування, створених у провінції у XVIII ст., надзвичайно рідко вказувалося на зв'язок між науковими, історичними уявленнями, світоглядними орієнтирами, методами роботи їх авторів та тими навчальними закладами, де вони отримали освіту, викладали, а потім підтримували контакти з колегами-викладачами протягом усього життя (листувалися, зустрічалися, радилися). При аналізі підручників з історії, які з'явилися у XVIII ст., історіографи зазвичай не називають (й не виявляють) навчальні заклади, які використовували ці книги у процесі викладання [21, с. 212]. Подібне спостерігається у галузі дослідження перекладацької діяльності, історії книги. Саме тому, в історіографії, як начебто зовсім окремі світи, які не мали точок зіткнення, існують навчальні заклади й здобутки окремих осіб на культурно-освітній ниві. Вважаємо, що ці «світи» перетиналися на рівні локальної культури, й науковим завданням виступає встановлення параметрів, рис, особливостей повсякденної локальної культури.

Обираючи конкретний об'єкт дослідження даної розвідки зі спектру різних аспектів навчальної повсякденності православних колегіумів України XVIII ст., варто враховувати зазначений вище інтерес нової локальної історії до смуг культурних нашарувань, взаємодії, культурної дифузії. Отже, зосередимося на виявленні джерел, які допоможуть реконструювати міру втілення європейського досвіду в навчальні практики православних колегіумів України. При чому, маємо на увазі встановлення не стільки змістовної складової курсів, яка увібрала теоретичні настанови, ідеї, постулати з попередніх (як правило рукописних) курсів, підручників, а перш за все використання навчальних посібників,

прийнятих у західноєвропейських університетах, окремих наукових праць європейських вчених викладачами і студентами православних колегіумів при викладанні/вивченні різних дисциплін.

Слід підкреслити, що дослідження навчальних повсякденних практик допоможе розв'язати й одне з «ключових» питань традиційної історіографії, на яке так й не дали переконливої відповіді дослідники попереднього часу. Маємо на увазі визначення місця православних колегіумів в «системі освіти» України XVIII ст. Подібні пошуки були розпочаті істориками радянської доби, й якщо звернутися до праць та довідників, виданих у той час, можна розгубитися в оцінках, які там зустрічаються. При тому, що більшість дослідників називали колегіуми України XVIII ст. «вищими навчальними закладами» [9, с. 83; 20, с. 58; 2, с. 92; 44, с. 9], поряд з цим нерідко можна зустріти визначення «середній навчальний заклад» [35, с. 203-204], «заклад підвищеного типу» [16, с. 86]. В історичній літературі одночасно співіснували такі характеристики колегіумів, як «церковний становий заклад» та «всестановий навчальний заклад». На рубежі XX та XXI ст. автори робіт нерідко, як і в попередній час, продовжували широко користуватися дефініціями як «вищий» [14, с. 135], так і «середній» навчальний заклад по відношенню до православних колегіумів України XVIII ст. [30, с. 78-80; 17, с. 138]. При застосуванні дослідниками таких визначень, нерідко без зазначення критеріїв, які лежать в основі їхніх міркувань, достатньо важко визначити місце православних колегіумів у процесах, які відбувалися в освіті та культурі України як на локальному, так й загальноєвропейському рівні наприкінці XVII – на початку XIX ст. На нашу думку, такі суперечливі твердження є відбитком дослідження «зовнішніх» ознак моделі православного колегіуму XVIII ст. Джерела, на які спиралися такі розвідки, фіксували ті чи інші формалізовані показники, що відбилися у загальноімперських актових матеріалах, й характеризували «загальні» риси духовних шкіл імперії. У той же час соціокультурні процеси, які відбувалися на повсякденному рівні, залишалися поза увагою. Втім, існують джерела, які дозволяють розпочати нові розвідки. Особливе значення для джерелознавчих розвідок такого типу мають справочинні та особові джерела, художні й наукові твори.

Охарактеризуємо стан збереженості цих видів джерел з історії православних колегіумів України XVIII ст. Документи відклалися у декількох архівосховищах України та Росії. Велика їх кількість зберігається у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві.

Джерела з історії православних колегіумів, які знаходяться в цьому архіві не тільки чисельні, вони різноманітні за видовими ознаками й насиченістю інформацією. Більше десятка фондів Центрального державного історичного архіву України в Києві¹ містять джерела з історії колегіумів України XVIII ст. На жаль, фонди духовних семінарій і консисторій в центральних та обласних архівах України зазнали чималих втрат (особливо в період Другої світової війни)².

Значний комплекс документів з історії духовних шкіл України відклався у Російському державному історичному архіві в Санкт-Петербурзі, у фондах «Канцелярія Синоду» (ф. 796), «Учбовий комітет при Синоді» (ф. 802), «Рукописи Синоду» (ф. 834) та деяких інших. Цінність цих фондів полягає як у великій кількості одиниць зберігання, так й у різноманітності матеріалів. Особливо важливо те, що більшість документів, представлених в синодальних фондах, взагалі не збереглися на місцевому рівні – в архівах консисторій та семінарій. Окремі документи відклалися також у фонді «Духовне відомство» (ф. 18) Російського державного архіву давніх актів.

¹ При цьому, тільки в одному випадку фондоутворювачем виступає сам колегіум (Ф. 1973 – Харківський колегіум); всі інші представляють собою фонди духовних правлінь (консисторій) або монастирів (Ф. 133 – Чернігівський Борисоглібський чоловічий монастир; Ф. 961 – Переяславське духовне правління; Ф. 990 – Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія; Ф. 2007 – Харківське духовне правління; Ф. 2009 – Белгородська духовна консисторія; Ф. 2011 – Чернігівська духовна консисторія; Ф. 2012 – Слобідсько-Українська духовна консисторія; Ф. 2014 – Харківський Покровський училищний монастир та ін.). Окремі документи, у яких відбиваються повсякденні практики колегіумівців, збереглися у фондах місцевої адміністрації (Ф. 1709 – Харківське намісницьке правління, Ф. 1710 – Слобідсько-Українська губернська канцелярія).

² Скажімо, фонд Чернігівської духовної семінарії (ф. 682) у Державному архіві Чернігівської області нараховує всього 60 одиниць зберігання, а у фонді Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії (ф. 990) Центрального державного історичного архіву України в м. Києві міститься всього декілька десятків справ, що стосуються Переяславського колегіуму (пізніше семінарії). Деякі з фондів суттєво постраждали у ході так званої «науково-технічної обробки» за радянської доби. Наприклад, по фонду Харківської духовної консисторії (ф. 40) Державного архіву Харківської області у 1949–1963 рр. було знищено 48339 справ і 178 кг неописаного розсипу [28, с. 81].

Підкреслимо, що джерела названих фондів загальноімперських установ представляють собою як актові, так й різноманітні справочинні джерела, окрім того, зустрічаються й джерела особового походження.

Враховуючи завдання дослідження, неабияке значення мало опрацювання фондів та колекцій рукописних відділів бібліотек України і Росії³.

До цих фондів, окрім справочинної документації колегіумів і духовних консисторій, потрапило чимало джерел особового характеру (епістолярії, нотатки, чернетки лекцій та проповідей викладачів колегіумів, конспектів лекцій, записних книжечок учнів колегіумів тощо). Ці пам'ятки зберігалися у приватних архівах, збиралися колекціонерами, а також науковцями у ході археографічної роботи. Пізніше вони потрапляли до колекцій різних установ, музейних зібрань тощо. Дослідження даної теми значно ускладнюється необхідністю виявлення цих джерел, розпорошених по десятках подібних колекцій (які зазвичай не анотовані, або ж такі анотації надто загальні).

Досліджуючи опанування і застосування православними колегіумами України європейського університетського досвіду, необхідно розуміти й більш загальний контекст, на тлі якого розгорталися такі культурні стосунки. Слід враховувати, що цей досвід сприймався як через безпосередні контакти (навчання колегіумців у європейських університетах, запрошення іноземних викладачів до колегіумів), так й опосередковано, через залучення посібників і праць європейських вчених у до навчального процесу. Спираючись на спеціальні дослідження, історики наголошують на достатньо широкому знайомстві вихідців з українських земель з багатьма знаними університетами Західної Європи. Українські студенти навчалися у Болонському університеті вже у XV столітті, в Падуанському за період з XIV по XVIII ст. їх навчалось близько п'ятисот, вони відвідували заняття у Віттенбергському, Гейдельбергському, Кенігсбергському, Лейпцигському, Йенському, Кельнському, Ростокському університетах [18, с. 32-37, 136-149, 156]. Встановлення повного списку студентів, вихідців з Російської імперії,

³ Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна; Російської державної бібліотеки (м. Москва), Державного історичного музею Російської Федерації (м. Москва); Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург).

які навчалися у німецьких університетах, розпочато дослідниками, зокрема А.Ю. Андрєєвим, на підставі тотального вивчення матрикулярних записів цих університетів [1]. Як виявилось, імена багатьох цих осіб пов'язані із православними колегіумами – Київським, Новгород-Сіверським, Чернігівським, Харківським, Переяславським. Чимало з них навчалися й у визнаних єзуїтських навчальних закладах Речі Посполитої. Так, у Львівській академії навчався засновник Переяславського колегіуму Арсеній Берло, ректор Харківського колегіуму Митрофан Слотвинський, префекти Чернігівського колегіуму Софроній Зиминський, Фадей Кокуйлович. Встановлення списків студентів цих закладів ще попереду.

Під час «освітніх мандрівок» вихідці з українських земель іноді проходили увесь курс у європейських університетах, але частіше слухали окремі дисципліни. Повертаючись до України, ці студенти нерідко ставали викладачами православних колегіумів. Так, в одному з проєктів заснування університету в Україні (1766 р.), описуються такі подорожі, під час яких «природної гостроти люди, які пізнали класи у малоросійських академіях, які іноді нужденні та злиденні, вояжі та мандри до Німеччини та Італії й далі здійснюють, й звідти повертаються насправді вченими» [31, арк. 6]. Окрім приватних освітніх поїздок, з самого заснування колегіумів й протягом XVIII ст., кращих студентів спеціально направляли до німецьких університетів для «приготування до викладацької посади», або, як нерідко зазначали у документах, щоб «насититися досконалістю наук». Досліджуючи біографії таких студентів та викладачів, їх академічну кар'єру, а також новації, які з'являлися у викладацькій практиці колегіумів України, можна фіксувати та вивчати впливи навчальних та наукових досягнень європейських вчених. Хоча у центрі уваги істориків при вивченні подібних контактів зазвичай знаходиться Києво-Могилянська академія, не менш важливо розглядати такі процеси й на провінційному, колегіумському рівні.

Звіти єпископів, подорожні, декілька різновидів фінансової документації (розписки про отримання грошей на подорож і т.д.) – ці справочинні матеріали, допомагають виявити факти навчання колегіумців у європейських університетах. Так, вже у 1727 р. з Харківського колегіуму до Німеччини був направлений Кирило Флоринський [32, арк. 1], який, після повернення викладав у колегіумі, став префектом, й чимало попрацював задля «засвоєння наук» у закладі. Практика направлення студентів колегіумів до Німеччини не припинялася протягом всього XVIII ст. Втім, слід враховувати, що деякі особи слухали окремі курси

в університетах, подорожуючи Європою, перебуваючи там у ділових поїздках. Так, добре відомо, що видатний український філософ Григорій Сковорода, який викладав у Переяславському і Харківському колегіумах, слухав лекції у європейських університетах. Важливо відмітити, що у документах зафіксовані й імена викладачів, які запрошувалися з Європи (Німеччини та Франції) для викладання мови (магістр Готфрід Юнгіус [19, с. 41], Фадей Аммон [43, арк. 1], Франц Больє [37, арк. 25] та ін.). Відомо, що перші з них прибули наприкінці 1730-х років.

Звіти єпископів до Синоду першої половини XVIII ст. більше за інші джерела цього часу містять інформацію про чисельність викладачів (з короткими біографічними відомостями) та навчальні дисципліни [41]. З 1740-х рр. був вироблений усталений формуляр, за яким почали збирати відомості про викладачів та учнів духовних шкіл. Звіт мав включати такі характеристики викладача, як вік, національність, станове походження, освіта (де й коли викладач здобув освіту) та діяльність після навчання. Особливо докладними відомості звітів стають у другій половині XVIII ст. З 1790-х рр. відомості надсилалися в Синод щорічно, тому звітів єпископів щодо стану справ у православних колегіумах України накопичилося чимало [24].

При всіх складнощах з виявленням біографічних даних, вважаємо можливим застосування просопографічних методів у вивченні цих локальних співтовариств. Складання бази біографічних даних викладачів православних колегіумів надасть можливість вибудувати узагальнюючий образ викладача. Сучасні засоби формалізації інформації дозволяють обробити звіти за допомогою статистичних та кліометричних методів. Наявність чіткого формуляру дозволяє застосувати й комплексні методики, які вже розроблені для аналізу масових джерел. Такі дослідницькі методики дозволять заповнити прогалину наукової історичної літератури щодо творця/діяча місцевої локальної культури, подолати ті вільні необґрунтовані оцінки, які нерідко надаються істориками на підставі окремих даних, які важко аналізувати самі по собі.

Порівняно з групою справочинної документації, джерел особового походження, які відносяться до XVIII ст., зовсім небагато, отже, кожне з них викликає особливий інтерес. Так, продовжуючи сюжет із європейськими практиками освіти викладачів православних колегіумів, можна навести спогади професора Харківського університету Іллі Тимківського. Згадуючи своє навчання у Переяславському колегіумі та Києво-Могилянській академії він писав, що студенти зростали серед людей, які навчалися у Кенігсберзі, Лейпцизі, Лейдені, Геттінгені, Ок-

сфорді та Единбурзі [36, с. 30]. Це зауваження фіксує, що дослідження особових джерел має доповнити наші уявлення про колегіумський локус, складовою якого у багатьох мемуарах називається європейська університетська вченість.

Оскільки традиційно дослідження навчального процесу в православних колегіумах здійснювалося істориками на підставі інструкцій для викладачів (які розроблялися місцевими архієреями), було важко встановити реальні навчальні практики, які там утворилися, їх зміни. Таких інструкцій небагато, вони мали доволі загальний характер, й склалися тільки для ординарних дисциплін. Хоча викладання у колегіумах в цілому орієнтувалося на зразок Києво-Могилянської академії, існували й відмінності, які зумовлювалися наявними кадровими, матеріальними і іншими ресурсами цих закладів. Сьогодні, коли відбувається переосмислення освітянських надбань Києво-Могилянської академії (чому вже присвячено не одне дисертаційне дослідження), зрозуміло, що вивчення змісту та характеру викладання в інших навчальних закладах України перебуває на початковій стадії. Допомогти у цій справі може дослідження декількох різновидів діловодної документації, перш за все поточних звітів викладачів про порядок викладання навчальних дисциплін, які склалися ними регулярно, декілька разів на рік. При тому, що така документація збереглася фрагментарно, вона дає змогу відстежити навчальні посібники, які використовували для викладання, обсяги навчального матеріалу, зміну посібників, що відбувалася протягом часу. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у окремих звітах єпископів до Синоду можна також віднайти описання процесу викладання, із зазначенням посібників з кожної дисципліни. У цей час до Синоду іноді відправляли навіть «конспекти та твори викладачів» з курсу, який вони викладали, з інформацією про рекомендовані посібники для студентів [25].

Особливий акцент при дослідженні поточних звітів викладачів православних колегіумів про хід викладання, на нашу думку, має робитися на визначенні кола навчальної літератури, яку вивчали у колегіумах. Звернення до результатів подібних досліджень щодо європейських університетів, дає можливість застосувати компаративістські підходи до дослідження цих близьких за змістом явищ культурного життя. Звіти викладачів дають можливість прослідкувати коли й у якій мірі найбільш популярні європейські підручники почали використовувати й у колегіумах. Справочинна документація щодо перших же років існування православних колегіумів, свідчить, що у них був наявним по-

тужний масив лексиконів та граматик з різних мов. Латину у колегіумах вивчали за широковідомою у Європі граматику Емануїла Альвара, а також (пізніше) граматику німецького автора Геснера. Подібні збіги із європейською практикою спостерігаємо й при дослідженні граматик з грецької, єврейської, польської, французької мов. Слід відзначити, що у більшості духовних шкіл Російської імперії «нові мови» почали викладатися лише наприкінці XVIII ст., в той час як у колегіумах ця практика була розпочата ще у 1730-ті рр. Лексикони та граматики привозилися студентами колегіумів з «освітніх мандрівок» до європейських університетів й дарувалися колегіумським бібліотекам.

Зрозуміло, що на вибір навчальних посібників викладачами колегіумів впливала обізнаність у першу чергу із досвідом єзуїтської освіти. Польські підручники пітики, риторики та філософії, популярні і в європейських університетах, завоювали прихильників також у аудиторіях православних колегіумів. Деякі дослідники XIX – початку XX ст. надавали таким фактам навчальних контактів тільки негативну оцінку. Так, стосовно Києво-Могилянської академії, С.В. Рождественський писав, що викладання пітики і риторики в ній у першій половині XVIII ст. «рабські наслідувало єзуїтські підручники» [29, с. 44]. Втім, вже у той час історики підкреслювали, що деякими з цих посібників користувалася «вся Західна Європа» [3, с. 112]. Скажімо, це відноситься до загальноновизнаного підручника іспанського єзуїта С. Суареса, ряду польських пітик та риторик (Масена, Понтана, Скалігера), які також широко використовували в колегіумах.

Звіти викладачів свідчать й про те, що з другої половини XVIII ст. на навчальні практики колегіумів все більше впливала німецька університетська культура. Особливо наочно це простежується на прикладі викладання курсу філософії у православних колегіумах за працями німецького філософа Ф. Баумейстера⁴. Інструкції викладачам колегіу-

⁴ В основу філософського курсу Ф. Баумейстера була покладена лейбнице-вольф'янська система. Ця система приваблювала раціоналізмом, тісним зв'язком з природничими науками, математикою, а також тим, що не вступала у протиріччя з догматами церкви. Це надавало можливість застосувати її у навчальній практиці православних колегіумів. Ця філософська система превалювала у німецьких протестантських університетах, перш за все в університеті Галле (у якому розкрився талант Х. Вольфа), Марбурзькому університеті та інших. Вольф'янська філософія відкривала шлях для втілення «гумбольдтівських» принципів вільного

мів та їх звіти про хід навчання свідчать про те, що фізику студентам викладали за працями Туміггія та Вінклера (учнів Вольфа). Так, в інструкціях Самуїла Миславського про зміст курсу філософії в Києво-Могилянській академії (1763 р.) та Харківському колегіумі (1769 р.), студентам рекомендувалося вивчати фізику за працями Туміггія або Вінклера, «учнів Вольфа, а не інших авторів, оскільки основи інших не відповідають вольф'янським» [Дит. за: 13, с. 64]. Велика кількість праць Ф. Баумейстера та Х. Вольфа знаходилися у бібліотеках колегіумів. Самуїл Миславський у рекомендаціях викладачам колегіумів неодноразово підкреслював, щоб вони при підготовці занять зверталися не тільки до «своїх авторів», але й авторів французьких та німецьких, наприклад, Мосгейма. Зазначимо, що при вивченні філософії у колегіумах користувалися й працями Йоганна Готліба та Гейнекція.

Серед справочинної документації колегіумів збереглися нотатки про книги, які видавалися викладачам та студентам перш за все для підготовки до лекцій та занять, а також для читання у вільні вакаційні години та дні. Ці нотатки робилися наприкінці каталогів колегіумських бібліотек. Такі записи зроблені у каталозі бібліотеки Харківського колегіуму 1753 р. [6, арк. 50-109]. Втім, як свідчить інша справочинна документація, студентам і викладачам видавалося набагато більше книг, ніж фіксувалося у каталозі. Інформація про видані (або повернуті/не повернуті вчасно) книги розпорошена серед справочинної документації. Непересічна цінність таких нотаток у тому, що вони демонструють проникнення університетської культури на рівень повсякденного життя, повсякденних занять колегіумців. Так, наприклад, важливою рисою академічної практики, яка склалася у колегіумах було те, що студенти, які відправлялися «на кондичії» (вчителювання до родин місцевих поміщиків), повинні були обов'язково брати з собою підручники з філософії та богослов'я задля продовження власної освіти. Рапорти ректорів колегіумів свідчать про те, що студентів класу богослов'я та філософії відпускали не більше, ніж на один рік, й з підручниками філософії та богослов'я [38, арк. 1]. Справочинна документація колегіумів дає змогу представити як це правило виконувалося на практиці. Один з реєстрів книг, які забрав із собою студент філософії П. Крижанівський у 1773 р. [39, арк. 1] свідчить, що він узяв підручники граматики (французької,

дослідження та вільного викладання. Саме у цих університетах відроджується вивчення античної спадщини, відбувається перехід від викладання латинською мовою на німецьку.

німецької, латини), арифметики, геометрії, кілька праць античних авторів (Вергілій, Цицерон, Корнелій, Целлярій), історичну працю Боссюе «Роздуми про всесвітню історію»⁵. Для уявлення кола літератури, яку вивчали студенти колегіумів, необхідно звернення до різних видів справочинної документації, які, на перший погляд, не розкривають навчальних аспектів. Так, у скарзі до колегіумської канцелярії студента богослов'я І. Прокоповича на І. Леонтовича (1770 р.) зазначається, що останній узяв, серед інших, три томи історії Вольтера (французькою мовою) [40, арк. 1]. Як відомо, ці праці Вольтера були популярними у вивченні історії й у європейських університетах.

Неабияку допомогу у відтворенні локальної культури може надати звернення до історії літератури та літературознавства. У творах (нерідко автобіографічного характеру) таких письменників як Г.Ф. Квітка-Основ'яненко, В. Наріжний та інших (випускників колегіумів), містяться справжні «картини-замальовки» локального середовища, безпосередньо пов'язаного із колегіумами. Літературні твори надають можливість побачити певні соціальні і культурні процеси у місцевому суспільстві, в тому числі озайомлення з елементами європейської освіти. З вуст деяких персонажів цих творів (які для нас стають безцінними джерелами локальної історії), іноді надаються відповіді на потенційні питання локальної історії. Наведемо епізод з роману Г.Ф. Квітки-Основ'яненка «Пан Халявський». Панич-учень, якого навчав студент колегіуму на кондиціях, розмалював книжки, які студіював сам студент. Це була логіка Ф. Баумейстера та риторика М. Ломоносова [12, с. 50].

Важливим джерелом для вивчення навчальних практик колегіумів виступають реєстри бібліотек православних колегіумів. Таких каталогів збереглося декілька [23], й деякі з них досліджувалися істориками [10, с. 121-124; 10, с. 364-372]. Три каталоги бібліотеки Харківського колегіуму (1753 р., 1769 р. та поч. ХІХ ст.) [6; 42; 27], дають можливість прослідкувати динаміку поповнення книжкового зібрання. Втім, важливо розуміти, що дослідження бібліотечного зібрання не може відтворити картину навчальної повсякденності закладу. До бібліотек потрапляли рідкісні видання, справжні раритети (наприклад, палеотипи). Можна назвати чимало книжок, якими могли зацікавитися (й брали їх читати) викладачі чи учні, але вивчення яких не «вписувалося» у навчальні

⁵ Ця праця французького католицького священика, у якій він розвивав ідеї суспільного договору, була широковідомою у європейських країнах, вивчалася в університетах і на початку ХІХ ст.

завдання, не входили до переліку рекомендованої літератури. Отже, каталоги колегіумських бібліотек виступають важливими джерелами, інформація яких має перевірятися/взаємоперевірятися іншою справочинною документацією, якщо ми прагнемо реконструювати навчальні практики.

Близькими до названих вище джерел можуть бути описи книжкових зібрань, які належали викладачам колегіумів. У цьому випадку варто паралельно вивчати також справочинні джерела, у яких міститься інформація про проходження служби, кар'єру викладача тощо. Тоді можна отримати додаткову інформацію про навчальні посібники, наукові праці, які він підбирав для викладання дисципліни. Наприклад, зберігся «Реєстр» власної бібліотеки Лаврентія Кордета (викладача, префекта, ректора Харківського колегіуму) [5, арк. 230-275]. Окрім духовної та античної літератури, у його бібліотеці були статті з енциклопедії Дідро-д'Аламбера, праці Ломоносова з фізики, праці Туміггія, Вінклера й усі посібники Ф. Баумейстера з логіки та філософії. Зрозуміло, що Лаврентій Кордет, який чимало років викладав філософію, підбирав ці навчальні книги свідомо. Не випадково виглядає оцінка Лаврентія Кордета Григорієм Сковородою, який писав, що «О філософских его subtilностях, даже до четвертого неба проникающих, нет чего уже и говорить» [34, с. 391].

Прагнення колегіумів до контактів із західноєвропейською університетською навчальною практикою та традиціями буде поціноване більш справедливо, якщо врахувати, що у Російській імперії не існувало системи розповсюдження навчальної (тим більше наукової) літератури духовними та світськими навчальними закладами (особливо це стосується першої половини XVIII ст.). У цей час наукові та навчальні видання, перекладені з європейських мов, також були поодинокими. Важливо відмітити, що викладачі колегіумів спеціально для потреб навчання студентів робили переклади праць європейських вчених. Виявлення таких перекладів, надрукованих невеликим накладом, залишається важливим науковим завданням. Праці європейських вчених, які свідомо відбирали та перекладали викладачі колегіумів, – важливі джерела для дослідження. Наведемо декілька прикладів. У 1710 р. у Чернігівському колегіумі переклали й надрукували книгу протестантського богослова Йоганна Гергарда «Богомисліє», а також богословську працю Ієремії Дрекселя «Іліотропiон» [11, с. 25-26, 28]. У Харківському колегіумі переклали з німецької декілька праць професора Фрайбурзького університету К. Геллера [8].

Не тільки викладачі, але й студенти колегіуму перекладали чимало відомих книжок, які використовували у навчанні. Так, у Відділі рукописів Державного історичного музею Російської Федерації зберігається переклад з німецької мови «Короткого опису життя Фридеріка Августа, короля Польського та курфюрста Саксонського», який був зроблений студентами Харківського колегіуму у 1770 р. [4].

Серед цих прикладів вражає грандіозністю обсягів переклад з латини праці римського історика Тита Лівія, який у 1716 р. зробили викладачі Чернігівського колегіуму [7]. Викладачі цього колегіуму першими взялися за переклад Тита Лівія російською мовою, їх переклад не був досконалим, ряснів церковнослов'янськими, українськими, польськими, німецькими словами та мовними конструкціями. Результат – чотири величезні книги, й п'ята – довідковий том. Ця пам'ятка свідчить, що на початку XVIII ст. у Чернігівському колегіумі зробили крок на шляху до вивчення античної історії. Факт появи цієї пам'ятки можна й потрібно розглядати як прояв загальноєвропейського процесу. Адже у Європі цей автор був вже перекладений багатьма мовами, вважався одним з основних авторів з історії Риму, й у бібліотеках різних країн зберігалася чимало його видань [33, с. 80].

Принагідно зазначимо, що як й у європейських університетах того часу, у православних колегіумах при викладанні піітики, риторики, філософії і богослов'я зверталися до праць античних авторів (Цицерона, Квінтіліана, Арістотеля, Фоми Аквінського та ін.). До них зверталися викладачі, їх радили як учебні книги учням, чимало їх примірників було у бібліотеках. Компаративістській підхід необхідний для з'ясування також ступеня готовності місцевого локального середовища до сприйняття ідеї університету. Відмітимо, що прагнення до перетворення православних колегіумів на університети втілювалося у декілька університетських проєктів, які визріли в тому числі й у локальному середовищі [22].

Локальні соціокультурні співтовариства, осередками яких були православні колегіуми України, виникли в результаті взаємодії потужних європейських культурно-освітніх впливів та їх рецепції і адаптації місцевим середовищем. Через різнорівневі (безпосередні та опосередковані) контакти європейська університетська традиція і досвід стали невід'ємною складовою їх повсякденних навчальних практик. Дослідження локального соціокультурного локусу, генетично пов'язаного із європейською освітньою традицією, надає можливість реконструкції процесів трансферу та адаптації ідеї університету у Східній Європі. Відтворення культурного феномену цих локальних співтовариств,

Людмила ПОСОХОВА. Європейський досвід у навчальних практиках ...

мультикультурних ознак і нашарувань, можливо завдяки залученню всього наявного спектру справочинної документації, джерел особового характеру, наукових і літературних пам'яток, застосування до них між-дисциплінарних методів дослідження.

Джерела та література

1. *Андреев А.Ю.* Русские студенты в немецких университетах XVIII – первой половины XIX века. – М., 2005.
2. *Боголюбов А.Н.* Российская наука XVIII века // Вопросы истории. – 1980. – № 4.
3. *Вишневский Д.* Киевская академия в первой половине XVIII столетия // Труды Киевской Духовной Академии. – 1902. – № 5.
4. Відділ рукописів Державного історичного музею Російської Федерації (ВР ДІМ). – Збір. Чертков. – № 183 – 4°.
5. Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. – Ф. 20. – Спр. 953.
6. Відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – № 1817/с 895.
7. ВР ДІМ. – Збір. Синодальне. – № 295, 296, 297, 298, 299.
8. *Геллерт.* Рассуждения, извлеченные из сочинений Геллерта: Пер. с нем. в Харьковском коллегииуме. – Х., 1807.
9. *Грушевський О.* Зміни шкільної системи на Лівобережжі в XVIII в. // Україна. – 1924. – Кн. 1-2.
10. *Дзюба О.* Польська книга у бібліотеках України XVIII ст. (до історії україно-польських культурних взаємин // «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Ф.П. Шевченка. Т. 2. Наукові студії. – К., 2004.
11. *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 2. Ч. 1 (1701–1764). – Львів, 1984.
12. *Квітка-Основ'яненко Г.Ф.* Пан Халявський // Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Зібрання творів: У 7 т. – Т. 4. Прозові твори. – К., 1979.
13. *Лебедев А.С.* Харьковский коллегииум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – М., 1886.
14. *Лейбфрейд А.Ю., Полякова Ю.Ю.* Харьков. От крепости до столицы. – Х., 1998.
15. *Маловичко С.И., Мохначева М.П.* Регионалистика – историческое краеведение – локальная история: размышление о порогах и пороках «не/совместимости» // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2006. – Вип. 8.

16. *Медынский Е.Н.* Школа и педагогика в России в первой половине XVIII в. // Очерки по истории педагогики. – М., 1952.
17. *Микитась В.* Давньоукраїнські студенти і професори. – К., 1994.
18. *Нічик В.М.* Києво-Могилянська академія і німецька культура. – К., 2001.
19. Письма партикулярные к Его Преосвященству от губернатора Щербинина // Курские епархиальные ведомости. – 1874. – № 1.
20. *Попов П.М.* З листування Г.С. Сковороди // Радянське літературознавство. – 1955. – № 18.
21. *Посохова Л.Ю.* «Что браху, что оставляху?»: викладання історії в православних колегіумах України в XVIII ст. // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2008. – Вип. 9.
22. *Посохова Л.Ю.* Православні колегіуми України XVII – XVIII ст. у контексті трансформації європейської університетської традиції // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Історія. – Х., 2009. – Вип. 41.
23. *Посохова Л.Ю.* Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – Х., 1999.
24. РДА. – Ф. 796. – Оп. 71. – Спр. 418; Оп. 74. – Спр. 97; Оп. 75. – Спр. 527; Оп. 78. – Спр. 970; Ф. 802. – Оп. 1. – Спр. 106, 277, 443, 641, 863, 1077, 1678, 2112, 2682, 3120, 5427, 6381, 8454.
25. РДА. – Ф. 802. – Оп. 1. – Спр. 1922.
26. РДА. – Ф. 834. – Оп. 3. – Спр. 3282, 3326, 3327, 3328, 3329.
27. РДА. – Ф. 834. – Оп. 3. – Спр. 3325.
28. *Резнікова В.* Харківська духовна консисторія. Огляд фонду // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2001. – Т. 7.
29. *Рождественский С.В.* Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII и XIX веках. Т.1. – СПб., 1912.
30. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – початок XX ст.). – К., 1991.
31. Російський державний архів давніх актів (РДАДА). – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 220.
32. Російський державний історичний архів (РДА). – Ф. 796. – Оп. 19. – Спр. 416.
33. *Серегина А.Ю.* Античные историки в английской полемической литературе конца XVI – начала XVII в. // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. Вып. 15. – М., 2005.
34. *Сковорода Г.С.* Лист до Іова Базилевича, 18 квітня 1765 р. // Сковорода Г.С. Повне зібрання творів: У 2 т. – К., 1973. – Т. 2.
35. *Слюсарський А.Г.* Слобідська Україна. Історичний нарис XVII – XVIII ст. – Х., 1954.

Людмила ПОСОХОВА. Європейський досвід у навчальних практиках ...

36. *Тимковский И.Ф.* Мое определение в службу // Москвитянин. 1852. – № 18.
37. ЦДІАУК. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 322.
38. ЦДІАУК. – Ф. 1973. – Оп. 1. – Спр. 1909.
39. ЦДІАУК. – Ф. 1973. – Оп. 1. – Спр. 2154.
40. ЦДІАУК. – Ф. 1973. – Оп. 1. – Спр. 876.
41. ЦДІАУК. – Ф. 796. – Оп. 12. – Спр. 6.
42. ЦДІАУК. – Ф. 1973. – Оп. 1. – Спр. 2145.
43. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАУК). – Ф. 1973. – Оп. 1. – Спр. 1059.
44. *Шун Н.А.* Русско-украинское культурное сотрудничество в XVIII – первой половине XIX в. – К., 1988.

Людмила Посохова (*Харків, Україна*) **Європейський досвід у навчальних практиках православних колегіумів України XVIII ст.: джерелознавчий аспект**

Дослідження зорієнтоване на виявлення ступеню використання навчальних посібників європейських вчених, їх наукового доробку у навчальній практиці православних колегіумів України. До аналізу залучені не тільки інструкції для викладачів, конспекти лекцій і каталоги бібліотек колегіумів, але й джерела особового походження, описи бібліотек викладачів, чернетки проповідей тощо, непряма інформація діловодної документації. Це дозволяє з'ясувати як поступово на місцевому рівні формувалися уявлення про європейську університетську культуру.

Ключові слова: Православні колегіуми, європейський університетський досвід, навчальний процес, джерела з історії освіти

Людмила Посохова (*Харьков, Украина*) **Европейский опыт в учебных практиках православных коллегіумов Украины XVIII в.: источниковедческий аспект**

Исследование сфокусировано на выявлении степени влияния европейского опыта на учебные практики православных коллегіумов Украины XVIII в. В ходе реализации этого задания обращается внимание на информативные возможности таких видов источников как деловодческая документация, источники личного происхождения, учебные издания, литературные памятники. Делается вывод о том, что благодаря как непосредственным, так и опосредованным контактам, европейские образовательные традиции становились неотъемлемой составляющей учебной повседневности православных коллегіумов Украины.

Ключевые слова: Православные коллегіумы, европейский университетский опыт, учебный процесс, источники по истории образования

Lyudmyla Posokhova (Kharkiv, Ukraine) European experience in educational practices of Orthodox collegium in the 18th-century Ukraine: source study aspect

The research is focused on revealing of a degree of influence of the European experience on educational practices of Orthodox collegium in the 18th-century Ukraine. Throughout the article, special attention is paid to informative resources of office documentation, sources of a personal origin, educational editions, and literary memorials as well. The author comes to a conclusion that thanks to both direct and mediated contacts, the European educational traditions turned out to be an integral part of learning routine in Ukrainian Orthodox collegium.

Key words: Orthodox collegium, experience of European universities, educational process, sources in history of education